
UDK: 336.2(497.6)“04/14“
Izvorni znanstveni članak
Primljen 3. XI. 2017.

GORAN MIJOČEVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
goran.mijocevic@ff.sum.ba

INSTITUCIJA CARINE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Sažetak

Na području srednjovjekovne Bosne carine su, između ostaloga, predstavljale jednu od najvažnijih vrsta prihoda koje je srednjovjekovni vladar mogao ostvariti. Međutim, on je taj prihod počeo ostvarivati tek kada je i stvarno uveo naplatu carina u 14. stoljeću, odnosno od trenutka kada je došlo do institucionalne promjene. Naime, u sačuvanim poveljama bana Mateja Ninoslava ne spominju se nikakva davanja Dubrovčana banu, pa je vrlo vjerojatno da su Dubrovčani stečene povlastice neplaćanja desetine osiguravali kroz različite poklone, što je bilo i uobičajeno u tadašnjem svijetu kada se željelo steći naklonost nekoga vladara. Ovakav običaj (lat. *consuetudo*) održao se sve do dolaska na vlast bana Stjepana II. kada je na području Bosanske banovine uspostavljena naplata carina koja se nastavila i u vrijeme bana Tvrtka.

Bosanskomu vladaru uvođenje carina, shvaćenih kao „učinkovitih institucija“, više je odgovaralo negoli postojanje „neučinkovitih alternativa“. U postupku oblikovanja carina bosanski je vladar imao moć njihova stvaranja i ukidanja, međutim, u tome postupku nije bio sam. Tijekom vremena tom su se činu priključili i bosansko-humski velikaši koji su realno raspolagali tolikom moći da na svojim posjedima uvedu ili ukinu naplatu carina.

Ključne riječi: institucije; carine; srednji vijek; Bosna; Dubrovnik

Uvod

Jedna od najvažnijih vrsta prihoda koji su srednjovjekovni vladari ostvarivali dolazila je od carina.¹ Naime, sva roba koja bi bila prodana na nekome trgu, ili se izvozila ili pak prevozila kroz zemlju, morala je biti ocarinjena. Takva vrsta carina tijekom srednjega vijeka bila je poznata i na području srednjovjekovne Bosne. Međutim, treba odmah istaknuti da se carine, kao jedna vrsta institucija, na ovome području u pravome smislu riječi, razvijaju tek u 14. stoljeću i gotovo se uvijek vežu uz Dubrovnik i njegove trgovce. Zapravo, pravu je prekretnicu u ovome slučaju predstavljao dolazak bana Stjepana II. Kotromanića (1322. – 1353.) na vlast. Naime, tijekom ranijega razdoblja sačuvani izvori navode da je postojala određena vrsta darivanja i poklona, a kojim su zapravo Dubrovčani „kupovali“ slobodu kretanja svojih trgovaca i nesmetano kolanje njihove robe.

Dosadašnja historiografija, koja se bavila proučavanjem ekonomske povijesti srednjovjekovne Bosanske banovine, a onda i kraljevstva, nije se u većoj mjeri bavila istraživanjem carina. Zapravo, ono što se danas zna o ovoj vrlo važnoj instituciji može se, prije svega, zahvaliti rezultatima istraživanja koje je prikupila i objavila Desanka Kovačević-Kojić.

1 Iako su carine ponajprije poznate po tome što predstavljaju vrstu prihoda od trgovine koju je ostvarivao neki vladar, valja kazati da je ovaj pojam u srednjem vijeku označavao i zemlju koju je određeni gospodar neposredno koristio, pa je recimo takvu vrstu carine imao i Radoslav Pavlović u Konavlima. Usp. SINIŠA MIŠIĆ – ANDRIJA VESELINOVIĆ, „Carine“, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, SIMA ĆIRKOVIĆ – RADE MIHALJIĆ (prir.) Knowledge, Beograd, 1999., str. 792. – 795. Zapravo, carina kao zemljište odgovara pojmu „terrado-minicalis“ u srednjovjekovnome zapadnoeuropskom feudalnom sustavu. Opširnije o tome u: JOSEF KULISCHER, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka: Prva knjiga, srednji vijek*, Kultura, Zagreb, 1957., str. 59. – 70. Prije daljnje izlaganja svakako treba istaknuti da se pojam carina, pod ovim nazivom, u pisanim izvorima koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu prvi put javlja u ispravi bana Tvrtka I. Dubrovčanima 1375. god. LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Sremski Karlovci, 1929., str. 74. Tijekom 13. stoljeća u pisanim izvorima umjesto carine spominje se desetina odnosno *desetka* ili *deseščina*, Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 7., 9., dok se u izvorima na latinskome i talijanskome jeziku navode izrazi *decima*, *gabella* te *doana* ili *dohana*. JORJO TADIĆ, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, knjiga I., Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1935., str. 331., 333. Zanimljivo je spomenuti da se pojam carina nalazi i na jednom natpisu pronađenom u Hutovu, vjerojatno iz 15. stoljeća, gdje stoji „A se piše Radovac’ Vukanović’: kuji znah c’rinu u vojevode...“. MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962., str. 49.

Naime, ova je autorica još sredinom pedesetih godina prošloga stoljeća u *Godišnjaku istoriskog društva Bosne i Hercegovine* objavila članak pod nazivom *Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni*,² a rezultati do kojih je došla u ovome članku poslije su u sažetome obliku predstavljeni i u njezinu djelu *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, a zatim i kao prilog u knjizi *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*.³ Osim navedenoga, treba spomenuti i vrijedan prilog Đure Tošića koji je u članku *O drijevskoj carini* ilustrirao kako je izgledao posao naplate carina i organizacija carinskoga posla na trgu Drijeva.⁴ Osim njih, carine u srednjovjekovnoj Bosni nisu bile poseban predmet zanimanja pa se u historiografiji uglavnom pozivalo na rezultate njihovih istraživanja. U ovome ćemo radu pokušati carine promatrati iz drugoga kuta, ponajprije institucionalnoga odnosno teorijskoga. Zbog toga će se dosadašnje znanje koje imamo o postanku, organizaciji i razvoju carina, pokušati uklopiti u znanje kojim raspolažemo o nastanku, oblikovanju i utjecajima institucija. Cilj je u konačnici pokazati kako izgradnja institucija može dodatno objasniti zašto je došlo do velikoga ekonomskog rasta Bosanske banovine i kraljevstva u 14. stoljeću.

1. Početni razvoj carina do 14. stoljeća

Tijekom srednjega vijeka organizacija i razvoj carina znatno se razlikovala negoli danas. U tome smislu nisu postojale granične carine gdje bi se carina naplaćivala prilikom uvoza ili izvoza robe u drugu zemlju. Umjesto toga carine su se u srednjem vijeku plaćale na prvome trgu na

2 Usp. DESANKA KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. VI. (1954.) str. 229. – 248.

3 Usp. DESANKA KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela knjiga XVIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo, 1961., str. 161.; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, „Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države“, ENVER REDŽIĆ, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ANUBIH, Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1987., str. 156. – 157.

4 Usp. ĐURO TOŠIĆ, „O drijevskoj carini“, *Prilozi*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, god. XV. (1979.) br. 16., str. 189. – 195. Opširniji prikaz kako se drijevska carina dijelila između velikaških obitelji Kosača, Pavlovića i Radivojevića te općenito o važnosti Drijeva kao trgovačkoga središta vidjeti u: ĐURO TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 83. – 155., 209. – 227.

kojem bi trgovac prodavao svoju robu, a carinu bi platio samo za onu robu koju je prodao. Ako bi trgovac robu izvezio iz zemlje, onda se na posljednjem trgu naplaćivala carina na svu robu. Osim ovih carina postojale su još i provodne i usputne carine koje su se naplaćivale za prijevoz robe.⁵

Razvoj carina u srednjovjekovnoj Bosni, kao što je spomenuto, bio je vezan uz trgovinu, a kako su dubrovački trgovci bili najbrojniji u svome zaleđu, onda je i razvoj carina bio vezan uglavnom za njihove trgovce i grad Dubrovnik.⁶ Naime, za Dubrovnik je od iznimno velike važnosti bila trgovina koja im je donosila veliki prihod pa su Dubrovčani od najranijih vremena nastojali regulirati odnose prema svojim susjedima u neposrednome zaleđu. Može se pretpostaviti da je inicijativa, kojom su Dubrovčani počeli sklapati ugovore krajem 12. stoljeća, a time i regulirati odnose sa svojim susjedima, dolazila izravno iz Dubrovnika. Njima je itekako bilo stalo osigurati za svoje trgovce što povoljnije uvjete kretanja i trgovanja. U skladu s tim svakako se može pretpostaviti da su carine bile poznate i prije 14. stoljeća, štoviše, povelje bana Mateja Ninoslava spominju postojanje desetine, ali sačuvani povijesni izvori ništa ne govore o tome da su se one i naplaćivale na području Bosanske banovine. Prvi ugovor koji je regulirao određene odnose između Bosanske banovine te Dubrovnika i njegovih trgovaca nastao je u vrijeme bana Kulina 1189. godine i ne donosi ništa o carinama. U toj se povelji ban Kulin obraća dubrovačkomu knezu i Dubrovčanima te im obećava pravo prijateljstvo i nakon toga izriče kako se svi Dubrovčani mogu kretati i trgovati po njegovoj zemlji, bez ikakvih davanja osim ako mu oni svojom voljom nešto poklone.⁷

5 D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 242. – 243.

6 Ono što danas znamo o razvoju carina na području srednjovjekovne Bosne, možemo zahvaliti ponajprije građi koju su sačuvali Dubrovčani. Međutim, izvori koji su sačuvani u dubrovačkome arhivu razvoj i organizaciju carina na području srednjovjekovne Bosne rasvjetljavaju, prije svega, iz kuta Dubrovčana. Zbog toga je slika o nastanku, razvoju i organizaciji carina na području srednjovjekovne Bosne uglavnom jednostrana. Usp. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 229. – 230. U kojoj mjeri korištenje samo dubrovačkih izvora može „iskriviti“ sliku o srednjovjekovnoj Bosni u nekoliko je navrata upozorio i Mladen Ančić, a kao primjer može se vidjeti u: MLADEN ANČIĆ, *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1999., str. 64.

7 Tekst na latinskome jeziku koji govori o ovome donesen je u transkripciji Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i glasi: „...et omnes Raguseos per totam terram nostram ambulantes, mercantes,

Od velikih povlastica koje je ban Kulin dao dubrovačkim trgovcima zasigurno su obje strane imale koristi. Naime, banu Kulinu itekako je odgovaralo kretanje dubrovačkih trgovaca po njegovoj zemlji, iako u to vrijeme nisu bili izravni susjedi. S druge strane, Dubrovčani su u to vrijeme uvelike proširili područje trgovačke djelatnosti jer su samo tri godine prije sklopili jednako važan ugovor s velikim srpskim županom Stefanom Nemanjom.⁸ Međutim, ono što je ovdje važno istaknuti iz povelje bana Kulina odnosi se na slobodu kretanja dubrovačkih trgovaca i njihovo trgovanje bez ikakvih davanja, odnosno ban je uzimao od njih samo ono što su mu oni davali svojom voljom. Nema razloga sumnjati da ovako formuliran ugovor nije i održavan tijekom vremena jer su Dubrovčani zasigurno različitim poklonima osiguravali slobodu svojim trgovcima. Ovim je činom stvoren običaj kojim su Dubrovčani svojim trgovcima „kupovali“ slobodu trgovanja i kao takav se održao sve do 14. stoljeća, odnosno do dolaska na vlast bana Stjepana II. Svakako treba naglasiti kako i poklon predstavlja jednu vrstu institucije jer i on regulira određena djelovanja među ljudima, o čemu će više riječi biti kasnije.

Običaj koji je stvoren u vrijeme bana Kulina zadržao se i za vrijeme bana Mateja Ninoslava (1232. – 1249.). I dok iz vremena vladavine bana Kulina postoji tek jedna povelja koja regulira odnose između Bosne i Dubrovnika, u vrijeme bana Mateja Ninoslava nastale su četiri. No, treba spomenuti da prve dvije njegove povelje nisu datirane pa su u dosadašnjoj historiografiji iznesena različita mišljenja o njihovoj dataciji, a kao

seu habitantes vel transeuntes recta fide et consciencia vera recipere, *absque ulla datione, nisi quis suam per voluntatem mihi donum dare voluerit...*“ (kurziv G. M.). IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae 1102-1200*, sv. II., Monumenta historica slavorum meridionalium, Zagreb, 1875., str. 153.; MILKO BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011., str. 22. Tekst ove povelje napisan je i na bosanici, a dio koji govori o dubrovačkim trgovcima glasi: „...v’si, dubrovčane kire hode po moeumu vladaniju tr’gujuke g’dje si k’to hoke krjevati, godja si kto mine, pravov’ vjerov’ i prav’m sr’cem dr’žati e bez’ v’sakoe z’ledi, raz’vje što mi k’to da svoiov’ volov’ poklon’...“ (kurziv G. M.). FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna, 1858., str. 2.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 22.

⁸ Zanimljivo je spomenuti kako se slične povlastice koje su navedene u povelji bana Kulina nalaze i u ugovoru između Dubrovnika i velikoga srpskog župana Stefana Nemanje iz 1186. godine, s tim da se u ovome ugovoru, između ostaloga, spominje ukidanje desetine koja je bila nedavno uvedena. Usp. VINKO FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine: Prvi dio od osnutka do 1526.*, Knjiga prva, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1980., str. 44. – 45.

vremenski okvir stavlja se razdoblje od 1214. do 1240. godine. Po svemu sudeći prva od tih povelja nastala je između 1232. i 1235. godine i ona jednostavno potvrđuje povlastice koje su Dubrovčani dobili od bana Kulina o slobodnome kretanju i trgovini.⁹ Druga povelja bana Mateja Ninoslava izdana je vjerojatno nakon 1235. godine,¹⁰ a u njoj se više ne spominje ban Kulin, ali se zato po prvi put navodi desetina¹¹, odnosno kako stoji u izvoru *desetka*. U povelji se ban Matej Ninoslav zaklinje Dubrovčanima na vječni mir te ističe kako se mogu slobodno kretati po njegovoj zemlji i da nikome ne će biti uzeta desetina. Na kraju povelje ponovo stoji kako ne će biti uzeta desetina dokle god je on živ i njegovo dijete ili njegov unuk.¹²

Treća je povelja bana Mateja Ninoslava kojom su regulirani odnosi s Dubrovčanima izdana 22. ožujka 1240. Ova je povelja znatno opširnija nego prethodne dvije, a u njoj se, nakon što se ban zakleo Dubrovčanima na vječni mir, ponovo spominje desetina. Naime, ban ovdje Dubrovčanima govori da se mogu slobodno kretati po njegovoj zemlji i zemlji

⁹ Usp. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 230. Tekst isprave koji se odnosi na navedeno glasi: „... da hode vlasi svobodno, ih' dobitk' tako kako soy u bana Koylina hodili bez vsehabe i zledi...“ F. MIKLOSICH, *n. dj.*, str. 24; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 22. Spomenimo i da je Ljubo Stojanović prvu povelju bana Mateja Ninoslava smjestio u razdoblje između 1214. i 1217. godine, a drugu početkom 1234. godine. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 6. – 7. Međutim, kad je riječ o prvoj povelji bana Ninoslava, ona se može smjestiti u vrijeme između 1232. i 1235. godine. Naime, još je Gregor Čremošnik uočio da povelja spominje dubrovačkoga kneza Žana (Ivana) Dandola koji je tu čast vršio do travnja 1235. godine, a kako pisani izvori Mateja Ninoslava prvi put spominju 1232. godine, onda se vremenski okvir za nastanak ove povelje smješta između ove dvije godine. Usp. GREGOR ČREMOŠNIK, „Bosanske i humske povelje srednjega vijeka“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo, Zemaljski muzej, Nova serija, sv. III. (1948.) str. 114.

¹⁰ Dataciju druge povelje otežava činjenica da se u njoj ne spominje navedeni dubrovački knez. U povelji se također ne spominje ni ban Kulin, a razlog tomu je vjerojatno što su povlastice bana Kulina potvrđene u prvoj povelji. O dataciji druge Ninoslavove povelje koja se smješta u razdoblje 1235. i 1236. godine vidi kod: EMIR FILIPOVIĆ, *Bosansko Kraljevstvo*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017., str. 75. – 76.

¹¹ U Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu naplaćivala se tridesetina. Tako dvije isprave koje se odnose na knezove Blagajske Baboniće navode postojanje tridesetine „tributis ac etima tricesimis inter eos“ te „et tricesimam de Dobicha“. Isprave se nalaze u: TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. VIII., JAZU, Zagreb, 1910., str. 336, 360.

¹² Tekst u povelji koji se odnosi na navedeno glasi: „...i da svobodno hodite u moeizemli da vi nje desetka nikogare..., ...da se ne uzemle deset'ka do kolje sm' ja živ' i moedjete i moe unuče...“. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 7.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 26.

njegova sina bez plaćanja desetine ili neke dažbine.¹³ Devet godina kasnije, u ožujku 1249., ban je Matej Ninoslav, ili kako u povelji stoji Matej Stjepan, ponovo izdao povelju Dubrovčanima. U ovoj se povelji ponovo navodi kako se Dubrovčani mogu slobodno kretati po banovoj zemlji bez davanja desetine ili neke dažbine.¹⁴ Ujedno, ovo je bila i posljednja povelja koja spominje bana Mateja Ninoslava. Ovdje valja kazati kako ban Matej Ninoslav nije bio jedini vladar koji je Dubrovčanima davao ovako velike povlastice. Naime, povelje sličnoga sadržaja o prijateljstvu i slobodnome kretanju Dubrovčana davao je u to vrijeme i veliki humski knez Andrija.¹⁵

U dosadašnjoj se historiografiji nije mnogo bavilo razlozima zbog kojih je bosanski ban Matej Ninoslav dao ovako široke povlastice Dubrovčanima i njihovim trgovcima. S tim u svezi valja, također, navesti mišljenje Desanke Kovačević-Kojić koja govori: „Međutim, Ninoslavljeva vlada pada u prvu polovicu XII [sic!] vijeka, kada još nema ni traga od eksploatacije bosanskih ruda niti izvoza ostalih sirovina ili uvoza robe na čiju se trgovinu naplaćivala carina. Zato u doba svoje vladavine, Ninoslav može odustati od vladarskog prava – naplate carina, jer dok s jedne strane time praktično ništa ne gubi, s druge strane privlači dubrovačke trgovce koji, baveći se trgovinom samo doprinose prosperitetu njegove države.“¹⁶ Osim navedene konstatacije koja sadrži dobre argumente, za rješavanje navedenoga pitanja valja imati na umu i sljedeće činjenice. Naime, tijekom 13. stoljeća Bosanska banovina nije postigla veća teritorijalna širenja, kao što će to biti u 14. stoljeću kada je osvajanjem Humske zemlje bosanski ban postao izravni susjed Dubrovnika. Time je ovladao i najvažnijim putovima koji su vodili prema unutrašnjosti, a na jednome

13 Tekst u povelji glasi: „i po zmle i vladanie moe i moih' sin' da si hodite svobod'no i prostrano bes' v'sakidesešćine i bes' nikieriin'nedanie“. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 8.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 28.

14 Inače tekst je povelje iz 1249. godine vrlo sličan tekstu povelje iz 1240. godine. Dio teksta koji spominje Dubrovčane i desetinu glasi: „I po zmle i po vladanie naše da si hodite svobod'no i prostrano bes' v'sakojedesešćine i bes' nikirein'nedanie.“ LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 9.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 30.

15 Usp. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 4. – 6.; F. MIKLOSICH, *n. dj.*, str. 24., 34. – 35.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 27., 29., 31.

16 D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjevjekovnoj Bosni“, str. 230.

od tih putova nalazio se i važan trg Drijeva preko kojega se uvezio i izvezio najveći dio robe.

2. Institucionalna promjena u 14. stoljeću

Iako povelje o slobodnome kretanju i slobodi trgovine koje je ban Matije Ninoslav izdao Dubrovčanima ne spominju nikakva davanja banu, kao što je to navedeno u povelji bana Kulina, vrlo je vjerojatno da su Dubrovčani tako stečene povlastice neplaćanja desetine osiguravali kroz različite poklone, što je bilo i uobičajeno u tadašnjem svijetu kada se željelo steći naklonost nekoga vladara. Ovakvim činom stvoren je običaj (lat. *consuetudo*) koji se održao sve do dolaska na vlast bana Stjepana II. oko 1322. godine. Ban je Stjepan II. bio vladar koji je površinu svoje banovine gotovo udvostručio. Osvajanjima je došao do mora i tako postao izravan susjed grada Dubrovnika što ga je zasigurno navelo da novonastale promjene regulira i u odnosima prema Dubrovčanima. Da se ne će raditi samo o nekim „kozmetičkim promjenama“, u vidu potvrđivanja ranijih povlastica njegovih prethodnika o slobodnome kretanju Dubrovčana i kolanju njihove robe, govori i rasprava koja je zabilježena u dubrovačkome Velikom vijeću. Naime, dubrovačka je vlada bila obaviještena da će ban Stjepan od njihovih trgovaca, ali i ostalih, ubuduće uzimati desetinu vrijednosti sve robe koju budu donijeli u njegovu zemlju.¹⁷ Na istoj sjednici Dubrovčani su o ovome činu bosanskoga bana vijećali te zaključuju da je u „suprotnosti sa starim običajima“. Da se doista radilo o ozbiljnoj promjeni, svjedoči i činjenica da dubrovačka vlada na istoj sjednici odlučuje da ne će poslati pismo, nego da će uputiti svoje poslanike bosanskomu banu.¹⁸

Ove su institucionalne promjene za Dubrovčane bile iznimno važne i nepovoljne. Zapravo ban Stjepan II. ovim je činom uveo naplatu carina

¹⁷ Na sjednici Velikoga vijeća koja je održana 16. veljače 1326. spominje se sljedeće: „...omnibus mercatoribus de Raugio et allis, decimam partem omnium mercacionum quas ad partes suas portabunt“. JOSEPHUS GELCICH, *Monumenta ragusina: Libri reformationum*, sv. V., Zagreb, 1897., str. 194.

¹⁸ Usp. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 231. Nakon što je spomenuto da će ban uzimati desetinu, Veliko vijeće raspravlja o tome i navodi da je to: „contra antiquas consuetudines“, te da će banu Stjepanu „respondetur per ambaxatores et non per licteras.“ J. GELCICH, *Monumenta ragusina: Libri reformationum*, str. 194.

u srednjovjekovnoj Bosni. Kako bi se razumjela važnost toga čina potrebno je razjasniti i važnost institucija. U ovome se slučaju primjenjuje definicija institucija onako kako ih je definirao Douglass C. North u svome djelu *Institutions, Institutional Changes and Economic Performance*. Institucije se tako shvaćaju kao pravila, odnosno kao „ljudski osmišljena ograničenja koja oblikuju čovjekovo međudjelovanje“, a kao posljedica toga one stvaraju poticaje za razmjenu bilo da je riječ o političkim, društvenim ili ekonomskim, te u konačnici, institucionalne promjene oblikuju načine na koje se društva tijekom vremena mijenjaju, pa su stoga vrlo važne za razumijevanje povijesnih promjena.¹⁹ Ako se ovako shvaćena definicija institucije primijeni na carine, onda je sasvim jasno što znači „ljudski osmišljena ograničenja“. Za Dubrovčane je, ali i za ostale trgovce, to značilo da više ne će moći trgovati na području Bosanske banovine bez ograničenja, odnosno na svu robu koju budu prodali na nekome trgu, morat će platiti desetinu.

Ubrzo nakon ovih događanja ban Stjepan II. izdaje Dubrovčanima povelju u kojoj su uređeni odnosi o rješavanju sporova koji bi nastali između bosanskoga bana i Dubrovčana. Povelja je izdana 1332. godine, ali ne donosi nikakve informacije o carinama. Međutim, samo dvije godine nakon toga, krajem 1334. godine, ban Stjepan II. izdaje ispravu Dubrovčanima vezano za njihove trgovce koji su držali trg u Drijevimama, odnosno u Neretvi kako se navodi na latinskome jeziku. U toj ispravi navodi se sljedeće: „...s plemenitim ljudima Klimom Dersia (Držić), Vallom Mišeom i Bogunom, njihovim drugovima i građanima ... našima na trgu ili našoj trgovini na Neretvi, što su oni po našem pristanku (daru) i volji držali a mi smo postavili dužnu i odgovarajuću naplatu i ostala dugovanja koja su bila između nas i gore spomenutih ljudi. Stoga razmišljajući nalazimo da niti mi spomenutim ljudima niti spomenuti ljudi nama bilo u čemu ostaju dužnici.“²⁰ Spomenuti navod iz ove isprave da je na trgu u Drijevimama postavljena „dužna i odgovarajuća naplata“ svakako upućuje na naplatu carina. Ovaj je podatak iznimno važan jer je on ujedno

¹⁹ Usp. DOUGLASS C. NORTH, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990., str. 3.

²⁰ Prijevod isprave na hrvatski jezik nalazi se u: M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 39. – 40.

i najstariji podatak koji govori o zakupu carina na području Bosanske banovine.²¹

O zakupu i naplati carina u Bosanskoj banovini za vrijeme bana Stjepana II. svjedoči i isprava bana Tvrtka iz 1355. godine. U toj se ispravi ban Tvrtko obraća dvojici Dubrovčana i potvrđuje im podmirivanje svih računa iz vremena bana Stjepana II. kad su držali trgove u Neretvi i Ostružnici. Tekst u ispravi, koji se odnosi na to, glasi:

Kad su, još davno za vrijeme sretne uspomene gospodina Stjepana bana bosanskoga, našeg slavnog strica, Klime sin Đore Držića i Biste Bunić, građani Vaše općine imali razne poslove, robe, *trgove i tržne dažbine* (kurziv G. M.) pod određenim dogovorima i uvjetima, a osobito su u vrijeme istoga našeg strica *držali trgove* (kurziv G. M.) u Neretvi i Ostružnici i o ovom, kako smo obaviješteni svedočenjem dobrih ljudi kojima treba vjerovati, oni su predočili tom istom gospodinu ban, mom stricu, ispravan i zadovoljavajući račun. I kako nam je rečeno, sam je naš stric rekao i izjavio nalazeći se na smrtnom času da su oni svako dugovanje podmirili i da su u potpunosti sve isplatili. Mi radi spasa duše istoga strica i predšasnika našega, a također i radi kontemplativnog vlastitog spasenja izdajemo ispravu da su spomenuti vaši građani Klime i Biste te njihovi sinovi i nasljednici od svih ovih *trgova i danaka, cijena i računa* (kurziv G. M.) koji su postojali između spomenutih, naime Stjepana nekoć bana i vaših građana, slobodni.²²

Ovdje još treba imati na umu, kao što je to učinila D. Kovačević-Kojić pozivajući se na Milana Ivanovića, da se u srednjem vijeku vrlo često pod izrazom *trg* podrazumijevaju carine.²³

²¹ Zanimljivo je da se na ovu ispravu bana Stjepana II. nije pozvala Desanka Kovačević-Kojić u svome članku „Razvoj i organizaciji carina u srednjevjekovnoj Bosni“. Autorica je ispravno pretpostavila da su se i u vrijeme bana Stjepana naplaćivale carine na području Bosanske banovine, ali taj je zaključak izvela iz jednoga pisma bana Tvrtka iz 1355. godine, pa je prema tome zaključila da je to ujedno i najstariji podatak o zakupu carina na području srednjovjekovne Bosne. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjevjekovnoj Bosni“, str. 231. Međutim, kako se iz navedene isprave iz 1334. godine može iščitati zakup, onda se i naplata carina vršila barem od početka tridesetih godina 14. stoljeća, a sasvim sigurno od 1334. godine.

²² Prijevod se ove isprave nalazi također u: M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 41. – 42.

²³ Usp. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjevjekovnoj Bosni“, str. 231.

Navedene činjenice upućuju na zaključak da je naplata carina na području Bosanske banovine uspostavljena u vrijeme bana Stjepana II., a nastavila se i u vrijeme bana Tvrtka. Međutim, ban je Tvrtko u ispravi iz 1375. godine dubrovačke trgovce oslobodio plaćanja carina. U toj ispravi on navodi sljedeće: „...i tako stvori mil(o)st' g(ospo)din' ban' tvr'tkodu-brovnikugdi se godie uzima c(a)rina u vladani g(ospo)dina bana tvr'tka da se nigder' ne uzme nijedna c(a)rina na dubrovačkom' ni na čem're da je vse slobodno oda svake c(a)rine i od zabave koliko koigodiedubrovčanin' toliko dubrovački kon' toliko tr'g' što je godie dubrovačko da e slobodno u vladaniju g(ospo)d(i)na bana tvr'tka...“²⁴ Iako je ova odluka bana Tvrtka o ukidanju carina Dubrovčanima bila kratkotrajna, nije jasno zašto je on to učinio. Kao mogući razlog D. Kovačević-Kojić navodi da je ban u tome pretjerao te da mu je bio potreban novac za ratove za što nema podataka u izvorima.²⁵

Kralj je Tvrtko izdao Dubrovčanima 1378. godine svečanu povelju u kojoj je potvrdio isprave svojih prethodnika. U povelji se navode vrlo opširne povlastice i slobode koje su dane Dubrovčanima, ali se nigdje ne spominju carine kao što je to učinjeno u ispravi iz 1375. godine. U prilikama koje su vladale u to vrijeme u Bosanskome kraljevstvu kad su rudnici bili vrlo aktivni, a izvoz i uvoz robe sve veći, te je u skladu s time i ekonomski rast bio sve veći, teško je zamisliti da se bosanski kralj odrekao carina koje su mu u ovome slučaju donosile vrlo unosne prihode. Štoviše, podatci iz toga vremena često navode Dubrovčane kao zakupce carina na području Bosanskoga kraljevstva.²⁶

Tijekom kasnijih godina bosanski su kraljevi uglavnom potvrđivali povlastice Dubrovčanima, ali se više nigdje ne navodi oslobađanje od carina. Štoviše, kralj Stjepan Tomašević 1461. godine ističe da se po zakonu treba uzimati prava carina kako je to činjeno za vrijeme prvih bosanskih kraljeva.²⁷ Carine su tijekom toga vremena postale vrlo unosan posao, a

²⁴ LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, str. 74.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 48.

²⁵ D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 231.

²⁶ D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 232. Tako se u pismu dubrovačke vlade iz 1376. godine upućenom Žori i Matku Božiću te Tvrdaku Bjelojeviću navodi da su oni zakupci trgova u Bosni. J. TADIĆ, *n. dj.*, str. 330.

²⁷ D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 233. Tekst kralja Stjepana Tomaševića u kojem se navode carine po zakonu glasi: „...kako zapovidismo i zapovidamo slugam' kraljev'stva mi, voevodam', županom', carinikom' i vsake vr'ste vlasnikom

kao zakupci carina uglavnom se javljaju dubrovački trgovci, a ponekad i sama dubrovačka vlada.²⁸

U konačnici ovdje se treba osvrnuti na još jednu važnu stvar kada se govori o carinama kao institucijama. Ona se odnosi na pitanje tko je mogao utjecati na oblikovanje institucije carina na području srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva. Spomenuta definicija institucija koju je sročio D. C. North ostavila je prostora za različite interpretacije, kako o pitanju same naravi institucija, tako i o pitanju utjecaja na ekonomsko djelovanje. Tako su se neki znanstvenici uglavnom osvrtni samo na formalne institucije, kao što su službeni zakoni te postupci primjenjivanja koji zajedno tvore pravni sustav unutar kojega se odvijaju određene razmjene. Drugi su prihvatili znatno širi pristup i pri tome usvojili i neformalne elemente pri čemu se posebno ističu vjerovanja i vrijednosti, za koje mnogi drže da su temeljni poticaji za čovjekovu djelatnost.²⁹ Osim navedenoga, kao glavnu ulogu institucija D. C. North vidi u tome da one trebaju smanjiti nesigurnost, a onda uspostaviti stabilnu strukturu unutar koje se odvijaju ljudska međudjelovanja, pri čemu autor navodi da takve institucije ne moraju nužno biti i učinkovite.³⁰ Učinkovite se institucije uglavnom definiraju kao one koje prevladavaju nad više ili manje „neučinkovitim alternativama“ pri čemu je učinkovitost u ovome slučaju definirana kao prinos koji u određenim okolnostima donosi blagostanje za cijelo društvo.³¹

Iako se navodi da ovakav pristup ne odgovara uvijek stvarnosti, jer očito mnoga društva imaju neučinkovite institucije, ipak, kada su u pitanje carine u srednjovjekovnoj Bosni, onda ovo itekako ima smisla. Za bosanskoga vladara „neučinkovite alternative“ očito su bili oni pokloni i darovi koje je dobivao od Dubrovčana još od vremena bana Kulina, a

našim, nitkor' ne smi u našem' rusagu niednomu tr'govcu dubrovačkomu ni slugam' učiniti niedne novštine ne bezakonje ni zavr'tice, nego da se uzima na nih' po zakonu prava carina, kako e bilo i za pr've gospode kraljev' bosan'skih". LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I./2, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Sremski Karlovci, 1934., str. 166.; F. MIKLOSICH, *n. dj.*, str. 489.; M. BRKOVIĆ, *n. dj.*, str. 199.

²⁸ Usp. Đ. TOŠIĆ, „O drijevskoj carini“, str. 190.

²⁹ Sažet prikaz kao i upute na određenu literaturu pogledati u: JESSICA DIJKMAN, *Shaping Medieval Market: The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200 – c. 1450*, Brill, Lieden – Boston, 2011., str. 17.

³⁰ Usp. D. C. NORTH, *n. dj.*, str. 6.

³¹ Usp. J. DIJKMAN, *n. dj.*, str. 18.

zauzvrat im je osiguravao slobodnu trgovinu. Za razliku od toga institucionalnom promjenom, odnosno uvođenjem naplate carina vladar je sebi osigurao redoviti priljev prihoda. Iako je misao da se institucije razvijaju manje ili više spontano jer pružaju učinkovite odgovore na ekonomske potrebe, takva je misao u istoj mjeri i problematična, ali je ipak prihvatljiva.³² U zadanim okolnostima koje su vladale u Bosanskoj banovini i kraljevstvu u 14. stoljeću, gdje se trgovina sve više razvijala, a kolanje se robe povećavalo, sasvim je razumljivo da je bosanski vladar na tako stvorene ekonomske potrebe odlučio pitanje carina iznova regulirati.

Sve navedene činjenice vode zaključku da je bosanski vladar bio taj koji je odlučio o institucionalnoj promjeni carina, međutim u daljnjem razvoju institucije carina on nije bio sam u tome poslu. Naime, kako su bosanski i humski velikaši od kraja 14. stoljeća sve više jačali, tako su se i oni uključili u oblikovanje ove institucije. U tome se pogledu razvoj institucija može promatrati i u „vidu društvenog konflikta“ pri čemu se na razvoj institucija gleda kao na posljedicu sukoba različitih društvenih grupa. Ovo ujedno upućuje na to da institucije nisu automatski učinkovite za cijelo društvo, nego samo za one koji imaju interes od toga i koji imaju moć da ih stvore i kao takve održavaju.³³ Očito je da su takvu moć u Bosanskome kraljevstvu, osim kralja, imali i bosansko-humski velikaši. Tako su na primjer Sankovići na svojem području odmah nakon smrti kralja Tvrtka ukinuli carine kako bi privukli dubrovačke trgovce. S druge strane, Radoslav je Pavlović 1441. godine Dubrovčanima dao slobodu trgovanja uz uvjet da plaćaju prave zakonite carine. Stjepan je Vukčić Kosača 1454. godine tražio od Dubrovčana da plaćaju prave carine koje su plaćali i u vrijeme njegovih roditelja, te u konačnici i posljednji kralj Stjepan Tomašević u spomenutoj ispravi Dubrovčanima ističe da će se uzimati po zakonu prava carina.³⁴

³² Usp. *isto*.

³³ Ovakav pristup institucijama pogledati u članku SHEILAGH OGILVIE, „‘Whatever is, is right’? Economic institutions in pre-industrial Europe“, *Economic History Review*, Economic History Society, god. LX. (2007.) br. 4., str. 662. – 665.

³⁴ Usp. D. KOVAČEVIĆ, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, str. 233. – 234. Osim navedenoga, treba naglasiti kako bosanski i humski velikaši nisu bili jedini koji su naplaćivali carinu. Znatno ranije, u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu su knezovi Blagajski Babonići krajem 13. i početkom 14. stoljeća stavili pod svoju vlast naplatu carina u Dubici koja je iznosila tridesetinu (lat. *tricesima*). Sažet pregled razvoja tridesetine na području

Zaključak

Carine su za bosanskoga vladara predstavljale iznimno vrijedan prihod. Međutim, on je taj prihod počeo ostvarivati tek kada je i stvarno uveo naplatu carina u 14. stoljeću, odnosno onda kada je došlo do institucionalne promjene. Za bosanskoga vladara uvođenje naplate carina shvaćenih kao „učinkovitih institucija“ više je odgovaralo, negoli postojanje „neučinkovitih alternativa“. U postupku oblikovanja carina bosanski je vladar imao moć njihova stvaranja i ukidanja, međutim, u tome postupku nije bio sam. Tijekom vremena tom su se činu priključili i bosansko-humski velikaši koji su realno raspolagali tolikom moći da na svojim posjedima uvedu ili ukinu naplatu carina. Pojašnjavanje institucionalnoga pristupa i stvaranje institucionalnoga okvira iznimno je važno ako se želi razumjeti, ne samo ekonomski razvoj na nekome području nego općenito i povijesni. U posljednje je vrijeme takav pristup na primjeru srednjovjekovne Nizozemske odlično napravila autorica Jessica Dijkman u navedenoj knjizi.

Izvori

- BRKOVIĆ, MILKO, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011.
- GELCICH, JOSEPHUS, *Monumenta ragusina: Libri reformationum*, sv. V., Zagreb, 1897.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, IVAN, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae 1102-1200*, sv. II., Monumenta historica slavorum meridionalium, Zagreb, 1875.
- MIKLOSICH, FRANZ, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna, 1858.
- SMIČIKLAS, TADIJA, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. VIII., JAZU, Zagreb, 1910.

Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva daje povjesničarka Boglárka Weisz. BOGLÁRKA WEISZ, „AzÁrpád-kori harmincadvám“, JUAN CABELLO – NORBERT C. TÓTH, *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*, Nyíregyháza, 2011., str. 271. – 272.

- STOJANOVIĆ, LJUBOMIR, *Stare srpske povelje i pisma*, I./1, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.
- STOJANOVIĆ, LJUBOMIR, *Stare srpske povelje i pisma*, I./2, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.
- TADIĆ, JORJO, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, knjiga I., Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1935.
- VEGO, MARKO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962.

Literatura

- ANČIĆ, MLADEN, *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1999.
- DIJKMAN, JESSICA, *Shaping Medieval Market: The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200 –c. 1450*, Brill, Lieden – Boston, 2011.
- FILIPOVIĆ, EMIR, *Bosansko Kraljevstvo*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017.
- FORETIĆ, VINKO, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine: Prvi dio od osnutka do 1526.*, Knjiga prva, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1980.
- KOVAČEVIĆ, DESANKA, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. VI. (1954.) str. 229. – 248.
- KOVAČEVIĆ, DESANKA, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela knjiga XVIII. Odjeljne istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo, 1961.
- KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, DESANKA, „Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države“, ENVER REDŽIĆ, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*,

- ANUBIH, Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1987., str. 85. – 190.
- KULISCHER, JOSEF, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka: Prva knjiga, srednji vijek*, Kultura, Zagreb, 1957.
 - MIŠIĆ, SINIŠA, – VESELINOVIĆ, ANDRIJA, „Carine“, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, SIMA ĆIRKOVIĆ – RADE MIHALJČIĆ (prir.) Knowledge, Beograd, 1999., str. 792. – 795.
 - NORTH, DOUGLASS C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
 - OGILVIE, SHEILAGH, „‘Whatever is, is right’? Economic institutions in pre-industrial Europe“, *Economic History Review*, Economic History Society, god. LX. (2007.) br. 4., str. 649. – 684.
 - TOŠIĆ, ĐURO, „O drijevskoj carini“, *Prilozi*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, god. XV. (1979.) br. 16., str. 189. – 195.
 - TOŠIĆ, ĐURO, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
 - WEISZ, BOGLÁRK, „AzÁrpád-kori harmincadvám“, JUAN CABELLO – NORBERT C. TÓTH, *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*, Nyíregyháza, 2011., str. 267. – 277.